כד הקמח — עושר

אל תיגע להעשיר מבינתך חדל, התעיף עיניך בו ואיננו כי עשה יעשה לו כנפים וגו' (משלי כ"ג:ד'-ה'). מדת העושר אין מעלתה כמדת הגבורה ואין צריך לומר כמדת החכמה כי מדת החכמה היא מצד הנפש ומדת הגבורה היא מצד הגוף. אבל מדת העושר אינה לא מצד הנפש ולא מצד הגוף אלא שהיא מדה חוץ לגוף מתקרבת ובא אל האדם לפעמים בלא יגיעה ובסבת סבוב הגלגל והכל על פי השגחת המשגיח יתברך שהוא עליון על הכל ועושה הכל, והוא שאמר שלמה (שם כב) עשיר ורש נפגשו עושה כלם ה'. ביאור הכתוב כי העשיר והרש יש להם פגישה בגלגל ומצד הפגישה ההיא בתנועת הגלגל יהיה זה עשיר וזה עני ואעפ"כ עושה כולם ה', כלומר אל תחשוב שיהיה ענין העושר והעוני נמסר למרוצת הגלגלים וסבובם כי הכל נעשה ע"כ העונש והשכר ועל כי השגחת הבורא שהוא עליון על כלם ומנהיג אותם זהו עושה כלם ה', ולפי שאין מדת העושר כמעלת הגבורה והחכמה לכך הזכיר הנביא באחרונה הוא שאמר (ירמיהו ט':כ"ב) אל יתהלל חכם בחכמתו וגו', הקדים החכמה והיא המעולה שהיא מצד הנפש ואחריו הגבורה שהיא מצד הגוף ובאחרונה הזכיר העושר שאינו לא מצד הנפש ולא מצד הגוף. ולמדך הכתוב כי העושר שהוא מעולה בעיני ההמון יותר מן החכמה והגבורה הוא יותר כחות אצל השכל ולכך הזכיר המדות כסדרן ואיחר מדת העושר:

מדת העושר יש בה תועלת ונזקים וכן בכל מדה ומדה מן המדות כלן, התועלת הוא שעם העושר יהיו דבריו נשמעים ויהיו לו אוהבים רבים כענין שכתוב (משלי י"ד:כ') ואוהבי עשיר רבים. ועם העושר יוכל לעשות המעשים הראוים והמפעלים הנבחרים אשר בהם ימצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם כענין מעשה הצדקה ופיזור הממון במעלות וכל המדות חמורות כי העושר לא נברא אלא שיעשה אדם ממנו מצות, וכן אמרו במדרש לא נברא זהב בעולם אלא למלאכת המשכן שנאמר (שמות ל"ח:כ"ד) כל הזהב העשוי למלאכה, ובבראשית רבה אמר רבי שמעון בן לקיש לא היה העולם ראוי להשתמש בזהב ולמה נברא בשביל בית המקדש שנאמר (בראשית ב':י"א-י"ב) וזהב הארץ ההיא טוב כד"א (דברים ג':כ"ה) ההר הטוב הזה והלבנון. וכן מצינו בימי שלמה שבנה בית המקדש שלא היה לו חשיבות כלל שנאמר (דברי הימים ב ט':כ') אין כסף נחשב בימי שלמה למאומה. וכתיב (מלכים א י':כ"ז) ויתן שלמה את הכסף בירושלים כאבנים. ומן הידוע כי אין שלימות למידת החכמה מבלעדי העושר וכן הוא אומר (קהלת ו) כי בצל החכמה בצל הכסף כי החכם אין חכמתו נשלמת כי אם במדת העושר, שהרי עם הארץ עשיר נכבד בעיני ההמון יותר ממנו, אבל שלמות החכמה הוא העושר והוא כבוד ועטרה אל החכם כי החכם מחפאר ומתעטר עמו כי ישתמש בו בכל מה שתצוה התורה ויחייבהו השכל, ועל זה אמר שלמה (משלי י"ד:כ"ד) עטרת חכמים עשרם אולת כסילים אולת. ביאור הכתוב כי העושר עטרה וכבוד אל החכם לא ישתמש בו כי אם בדברים אשר בהם יתפאר ויאשרו אותו רבים, והנה הוא בהפך מן הכסיל כאשר יעשר ויקום חילו ישתמש בו במעשה אולת וישתגע בו וכפל מלת אולת לבחר כי האולת ההיא אשר העושר הביאו אליה היא אולת גמורה וזהו אולת כסילים אולת. הנזק שהרי בריבויו נמצאים נזקים רבים ומכשולות העצומים כי הוא סבה למדת הגאוה וענות עזות כענין שכתוב (שם יח) ועשיר יענה עזות ואוהביו הרבים יחזיקו את ידו על כל דבר פשע והוא ימשכם אחריו לעשות מעשהו זר מעשהו ולעשות עבודתו נכריה עבודתו, ובסבת עשרו ירצה לנצח ולהתגבר על בני אדם, ואם החזיק בשקר ירצה לאמת דבריו ולא ירצה לחזור בו. ואמר הכתוב בענין העושר (דברים ח':י"ג) ובקרך וצאנך ירביון וכסף וזהב ירבה לך וגו' ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך, לימדך הכתוב כי ריבוי העושר יביאנו לידי גאוה וממנה יבא שישכח את הש"י, ומצינו שהתפלל שלמה על זה הוא שאמר (משלי ל':ח') ריש ועושר אל תתן לי הטריפני לחם חקי. וביאר הטעם ואמר (שם) כן אשבע וכחשתי ואמרתי מי הי ופן אורש וגנבתי ותפשתי שם אלהי:

לרוב הנזקים הנמצאים בעושר ולרוב הצרות הרבות והרעות שפרות ורבות ממנו שבחו החכמים את הפכו והוא מדת העניות, שכן דרשו במסכת חגיגה פרק ראשון (דף ט ב) אמר ליה אליהו לבר קפרא ואמרי ליה לרבי אלעזר מאי דכתיב (ישעיהו מ"ח:י') הנה צרפתיך ולא בכסף בחרתיך בכור עוני. מלמד שחזר הקב"ה על כל מדות טובות ולא מצא להם לישראל תקנה אלא עניות אמר שמואל היינו דאמרי אינשי יאי עניותא לישראל כברדא סומקא לסוסיא חיורא ע"כ. מנהג העושר כי כל מי שיקבץ ממנו מעט יתאוה עוד ליותר ואחר שיקבוץ ממנו הרבה יתאוה לכפלים ולא ישבע לעולם כי ילך אל לא תכלית, וכן אמרו רז"ל אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו יש בידו מנה מתאוה לעשותו ארבע מאות שנאמר

(קהלת ג) אוהב כסף לא ישבע כסף זהו מנהג העושר ומנהגו כמנהג האש שכל מה שתוסיף עצים על האש תוסיף המדורה ותרבה שלהבת:

צריך אדם שיתבונן כי לולא שהעושר צורך גדול אל האדם ועניין מוכרח לפרנסתו ולמה שהוא שלימות החכמה כמעשה הצדקה וזולתה היה ראוי אצל השכל שלא להחשיבו לכלום אלא שישים אותו במדרגת העפר עד שאלו ימצא בדרך כספים ודינרי זהב לא יחמדם ואף אם יראה אבנים טובות ומרגליות לא יקחם כלל אלא שיהיו בעיניו כאבנים מן הנחל:

ומן הידוע כי לא היה אדם מעולם להוט אצל העושר אלא אם כן היה לבו פנוי וריק מן החכמה, כי כל מי שטעם טעם חכמה יתחייב שיהיה העושר נבזה בעיניו נמאס, ושיהיו כל קניני העוה"ז אצלו בענינים הגופניים במדרגה התחתונה בתכלית הפחיתות, וכן אמר הכתוב (איוב כב) ושית על עפר בצר וגו'. ביאור הכתוב שישית איוב כל עשרו ורכושו במדרגה עפר וזהב אופיר שהיה לו כמו נחלים שלא יחשיבני כלום ושלא יזכרנו ולא יבטח עליו אלא שיבטח בשי"ת זהו שאמר (שם) והיה שדי בצריך וכסף תועפות לך, כי הוא יתברך העושר האמתי הקיים הנצחי. אין העושר תלוי בכחו של אדם ולא בשכלו כי יש כמה משכילי עם והמה יגיעים יגיעה רבה להשיגו ולא ישיגוהו ויש משיגים בלא יגיעה ועמל ואם כן אינו תלוי אלא במי שאמר והיה העולם וכן אמר הכתיב (דברים ח) ואמרת בלבבך כחי ועוצם ידי עשה לי את החיל וכתיב וזכרת את ה' אלהיך כי הוא הנותן לך כח וגו', לימדך הכתוב שאין העושר לישראל מצד מערכת הכוכבים אלא מצד הקב"ה בעצמו שהוא חלקנו צורנו, וזהו לשון כי הוא הנותן לך. ונראה לי לומר שהכתוב הזכיר בזה שני מיעוטין מלת הוא ומלת לך. והכונה הוא ולא מערכת הכוכבים אשר משם בא העושר והשפע, לך ולא לשאר האומות העכו"ם לפי שאתה חלקו ביחוד ולא כן העכו"ם כי הם חלק הכוכבים והמזלות. ומה שהזכיר שלמה (משלי כב) עשיר ורש נפגשו, שם ידבר בכלל העולם שנמסר לתנועת הגלגלים ומערכת הכוכבים והכל בהשגחת משגיח שהוא עליון על כולם והוא שאמר עושה כולם ה' וכאן דבר משה בישראל בפרט כי כל עניני ישראל בהצלחתם ובשנותם ונצחון מלחמותם אינו נמסר לכחות העליונים כי אינם נמסרים ביד המזל אלא לקוחים לחלק אדון הכל יתברך וממנו נשפע כל ענינם בהשגחה מכוונת פרטית, ומפני שהעושר אינו תלוי ביגיעה ולא בשכלו ותבונתו של אדם על כן הזכיר שלמה בכאן אל תיגע להעשיר. יאמר כי לא תרצה ליגע את עצמך לאסוף עושר כאלו שהולכים במדברות ובמקומות הסכנה או רוכבי ימים כדי שיכפלו ממונם, כי אסיפת העושר אינו תלוי ביגיעה ולא בשכלו של אדם וזהו ומבינתך חדל, ויש בדבר שתי ספיקות, האחד שלא תשיגנו ברוב יגיעה כי יש משיג במקרה ויש שלא ישיג אלו ייגע יומם ולילה אם כן אין למשכיל להכניס את עצמו בספק הזה, והשני שאף אם ישיגנו ביגיעתו עוד יש ספק אם יעמוד בידו או המר ימירנו הזמן במקום אחר כהרף עין זהו שאמר לו התעיף עיניך בו ואיננו, וידוע כי אין לך עוף מגביה עפיפתו כמו הנשר שהוא מלך על כל העופות ולכך המשיל הסתלקות העושר מן העשיר להסתלקות הנשר מן הארץ על פני רקיע השמים, ואמרו במדרש אל תיגע להעשיר מבינתך חדל כשבא מן השמים מתקיים כשאינו בא מן השמים אינו מתקיים. שני עשירים גדולים עמדו בעולם אחד מישראל קרח ואחד מהאומות העולם המן ושניהם אבדו מן העולם שלא היתה מתנתם מן השמים שהיו חוטפין אותה מהם, וכן אתה מוצא בבני גד ובבני ראובן שהיו עשירים הרבה והיה להם מקנה רב ואבדו את ממונם וישבו להם חוצה לארץ שהפרישו עצמן מאחיהם בשביל קנינם לפיכך גלו תחלה מכל השבטים שנאמר (ד"ה א ה) ויגלם לראובני ולגדי ולחצי שבט המנשי, זש"ה (תהלים עה) כי לא ממוצא וממערב ולא ממדבר הרים לא ממה שאדם יוצא ועמל בסחורה והולך ממזרח למערב עושה עושר ולא ממה שהוא מחזר במדבריות הוא מתרומם זהו ולא ממדבר הרים מלשון רוממות אלא מה הקב"ה עושה נוטל ממונו של זה ונותן לזה שנאמר (שם) כי אלהים שופט זה ישפיל וזה ירים. למה נקרא שמם נכסים שנכסים מזה ונגלים לזה, וכן אמרה חנה (שמואל א ב) ה' מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם באף שהוא משפיל לזה מרומם את זה לכך נאמר (במדבר לב) ומקנה רב היה לבני ראובן ולבני גד, זש"ה (קהלת י) לב חכם לימינו ולב כסיל לשמאלו. לב חכם לימינו זה משה ולב כסיל לשמאלו אלו בני ראובן ובני גד שעשו את העיקר טפל ואת הטפל עיקר למה שחבבו את נכסיהם יותר מן הנפשות הוא שאמרו למשה (דברים לב) גדרות צאן נבנה למקננו פה וערים לטפנו. אמר להם משה לא תעשו כך אלא עשו את העיקר עיקר תחלה בנו לכם ערים לטפכם ואחר כך וגדרות לצנאכם הוי אומר לב חכם לימינו, אמר להם הקב"ה אתם חבבתם ממונכם יותר מהנפשות חייכם אין בו ברכה שנאמר (משלי כ) נחלה מבוהלת בראשונה ואחריתה לא תבורך לכך נאמר אל תיגע להעשיר מבינתך חדל. ואי זהו עשיר השמח בחלקו שנאמר (תהלים קכא) יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך: